

ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΘΕΟΦΥΛΑΓΜΟΙ

Μπορούμε να ονομάζουμε «θεοφυλαγμούς» τις παροιμιακές άπευχές, που διατυπώνει με γνωμικόν τρόπο ο λαός, ζητώντας από τον Θεό να τον *π ρ ο φ υ λ ά ξ η* από όρισμένους χαρακτηρισήρες ανθρώπων ή από άλλες συμφορές.

Παραδείγματα:—*‘Ο θεός να μάς φυλάη από τ’ άδικο.—Θεέ, και φύλαέ με από τόν παλαβό.—Φύλαξέ με, θέ μου, από φωτιά και σπιγουνιά.—‘Ο θεός να σέ φυλάη από τόν άδικο κριτή και τόν δίκαιο ξυλιστή.—‘Ο θεός να σέ γλυτώση από ξυλιά στραβοῦ κι από κλοτσιά κουτσοῦ.—‘Ο θεός να μάς φυλάη από τσοῦ κακούς. Και με γενικότερη φιλοσοφία:—‘Ο θεός να φυλάη τόν άνθρωπο από τούς ανθρώπους*¹. Οί γνωμικές αυτές εὐχές, που κάποτε είναι και άπλές άπευχές (π.χ. *ο θεός να φυλάη!—Θεός φυλάξοι!—Θεέ, φύλαττε!*) προέρχονται παραδοσιακά από εκφράσεις θρησκευτικῶν κειμένων και προσευχῶν, γι’ αυτό είναι συνηθισμένες σέ ὅλους τούς θρησκευόμενους λαούς.

Ἦδη στὸν Ὅμηρο ἀκοῦμε τὸν Αἴαντα νὰ χρησιμοποιοῦ μιὰ παρόμοια ἔκφραση, ὅταν ζητῆ ἀπὸ τὸν Δία νὰ ἐπέμβῃ καὶ ν’ ἀπαλλάξῃ τὸ στράτευμα ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνη ὁμίχλη: *Ζεῦ πάτερ, ἀλλὰ σὺ ρῦσαι ὑπ’ ἡέρος νῆας Ἀχαιῶν* (P 645), καὶ στὴν Ὀδύσσεια ἔχουμε τούς λόγους τῆς Κίρκης, πού προειδοποιεῖ τὸν Ὀδυσσεά γιὰ τὴν πιθανὴ ὀργὴ τοῦ Ποσειδῶνα: *Οὐ γὰρ κεν ρύσαιτό σ’ ὑπέκ κακοῦ οὐδ’ Ἐνοσίχθων* (μ 107).

Στὴν κλασσικὴ γραμματεία ἡ ἐπίκληση τοῦ Θεοῦ γιὰ ν’ ἀποτρέψῃ μιὰ συμφορὰ εἶναι ἐπίσης συχνή. Χαρακτηριστικὴ εἶναι στὸν Αἰσχύλο ἡ προσω-
νυμία τοῦ Διὸς ὡς «ἀλεξητηρίου» (Ἑπτὰ Θῆβ. 8), καθὼς καὶ οἱ συχνές ἐπι-
κλήσεις πού γίνονται ἐκεῖ στοὺς θεούς, γιὰ νὰ βοηθήσουν: *Τίς ἄρα ρύσεται, τίς ἄρ’ ἐπαρκέσει θεῶν ἢ θεῶν;* (στ. 93-94). Πρβ. στὴν ἴδια τραγωδία τούς στί-
χους 116, 127-180, 301, 318. Ἐπίσης καὶ στίς Ἰκέτιδες, 1052-3: *‘Ο μέγας Ζεὺς ἀπαλέξει | γάμον αἰγυπτογενῆ μοι.* Καὶ στοὺς Λατίνους: *Di, talem terris avertite pestem* (Βιργ. Αἰν. III 620). Κυρίως ὅμως ἡ ἑβραϊκὴ Βίβλος καὶ ἰδιαιτέρα οἱ Ψαλμοὶ τοῦ Δαυὶδ μάς δίνουν τὸ πλησιέστερο πρὸς τίς τέτοιες ἰκεσίες ὕλικό: [*Κύριος*] *ρύσεται με ἐξ ἐχθρῶν μου δυνατῶν* (Ψαλμ. 17, 18). *Λύτρωσαί με ἀπὸ συκοφαντίας ἀνθρώπων* (118, 134), *Κύριος φυλάξοι σε ἀπὸ*

1. Στὴ συστηματικὴ παράθεση τῶν κειμένων θὰ γίνουν οἱ σχετικὲς παραπομπές.

παντός κακοῦ (120, 7). Ἐξελοῦ με, Κύριε, ἐξ ἀνθρώπου πονηροῦ, ἀπὸ ἀνδρός ἀδίκου ρῦσαι με (139, 2). Φύλαξόν με, Κύριε, ἐκ χειρὸς ἁμαρτωλοῦ, ἀπὸ ἀνθρώπων ἀδίκων ἐξελοῦ με (139, 5).

Ἀπὸ τῆ Βίβλο ἐπηρεάστηκαν τὰ λειτουργικὰ βιβλία ὕλων τῶν Χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν, ὥστε νὰ διατυπώνουν εὐχές, ὅπως ἡ γνωστὴ μας τῆς Κυριακῆς προσευχῆς: ἀλλὰ ρῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, ἐκλαϊκευμένη ἐπίσης στοὺς δυτικούς λαούς, μὲ τὴ Λατινικὴ διατύπωση: *sed libera nos a malo*.

Στὰ Εὐχολόγια τῆς ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας διαβάζουμε (καὶ ἀκοῦμε): *Σῶσον τὸν δοῦλον σου ἀπὸ πάσης βλάβης καὶ ἐπηρείας* (Μικρὸν Εὐχολόγιον, Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθ. 1956, σ. 265). *Διαφύλαξον αὐτὸν ἀπὸ πάσης φαρμακείας καὶ ἐπαιδίας* (αὐτ. 289). *Διαφύλαξον αὐτὴν ἀπὸ πάσης τοῦ διαβόλου τυραννίδος* (αὐτ. 45). Ἐπίσης τὰ δεητικά: Ἐπὲρ τοῦ ρυσθῆναι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης θλίψεως, ὀργῆς, κινδύνου καὶ ἀνάγκης (αὐτ. 11). Ἐπὲρ τοῦ διαφυλαχθῆναι ... τὴν πόλιν ταύτην ἀπὸ ὀργῆς, λοιμοῦ, λιμοῦ, σεισμοῦ, καταποντισμοῦ, πυρός, μαχαίρας, καί: Ἐπὲρ τοῦ ἴλεων ... γενέσθαι τὸν Θεὸν ἡμῶν, τοῦ ἀποστρέφαι καὶ διασκεδάσαι πᾶσαν ὀργὴν καὶ νόσον (αὐτ. 367).

Ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ λοιπὸν αὐτὰ κείμενα καὶ ἀπὸ τὰ παρᾶλληλα κηρύγματα τῶν κληρικῶν ἔμαθε ὁ λαὸς ν' ἀναθέτη εὐκόλα στὸ Θεὸ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ἀπὸ κάθε κακοῦ, σοβαρὸ ἢ καὶ εὐτελέστερο, τῆς καθημερινῆς ζωῆς: *Φύλαξέ με, Κύριε, ἀπὸ τὴν ὀργή σου, ἀλλὰ καί: Θεέ μου, φύλαέ με ἀπὸ καινούριον ἄρχοντα καὶ ἀπὸ παλιὸ ζητιάνο, ἀπὸ μουρμούρα γυναικὸς καὶ ἀπὸ ροχαλητὸ μεθυσμένου*. Κι ἔφτασαν οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς νὰ χαρακτηρίζουν «θεομηνία»¹ ὅτιδῆποτε δυσάρεστο τῆς λαϊκῆς ἐμπειρίας.

Οἱ «θεοφυλαγμοὶ» εἶναι κοινοὶ στοὺς λαοὺς καὶ ἔχουν συνήθως τὴν ἴδια στερεότυπη εἰσαγωγὴ στὴ διατύπωσή τους: *Que Dieu nous garde de ...* (γαλλ.), *God keep me from ...* (ἀγγλ.), *Gott bewahre dich vor ...* (γερμ.), *Sochrani nas Gospodu ot ...* (ρωσ.), *Dio ci guardi da ...* (ἰταλ.), *Dios os salve ...* (ἰσπαν.) κ.ἄ.

Στὸ Μεσαίωνα ἔπαιζαν οἱ λογιότεροι μὲ τὰ πιθανὰ αὐτὰ δεινὰ καὶ ἐσύνηθον στιχορρηγίματα μὲ πλοῦτο περιπτώσεων. Σὲ γαλλικὸ παροιμιᾶκὸ κείμενο τοῦ 16ου αἰῶνα δίνονται, μὲ διαδοχικὴ παρουσία, τὰ ἐξῆς ἀνεπιθύμητα καὶ θεοδίκωτα πράγματα:

De plusieurs choses Dieu nous garde:
de toute femme qui se farde,
d'un serviteur qui se regarde
et d'un bœuf sallé, sans moutarde;

1. Τὴ λέξη μεταχειρίζεται ὁ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Παροιμ. 2, 564, γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸ φόβο ἀπὸ τὰ τέτοια δεινὰ.

de petit dîner qui trop tarde,
de lances aussi de dards,
de la fumée des Picards
avec les boucons des Lombards;
de «et cœtera» de notaire,
de «qui pro quo» d'apoticiaire,
de charrete en petite rue,
de fol qui porte massue,
de noyse de petits enfans
et de boire avec des brigans¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω στιχουργικῶν συνήθειες θεοφυλαγμῶν φαίνεται ὅτι κατάγονται μερικὰ δίστιχα, πού βρισκουμε στὴν παροιμιολογικὴ μας παράδοση:

Ἄπ' ἀστραπή κι ἀπὸ βροντή, ἀπὸ βροχὴ καὶ χιόνι,
ἢ ἀπὸ καμπούρη καὶ σπανὸ ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλυτώνη.
(Βενιζ. 22, 283)

Ἄπ' ἀστραπή κι ἀπὸ βροντή κι ἀπὸ νερὸ καὶ χιόνι
κι ἀπὸ τὸ χωριατόσοο ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλυτώνη.
(Πολ. Β' 564, 1)

Ἐπίσης καὶ ἡ πεζότερη ἀπαρίθμηση πολυθέματων θεοφυλαγμῶν:

Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ φειρὴ καλανάρχο, ἀπὸ φτωχὸ περήφανο, ἀπὸ
γέρο πόρνο, ἀπὸ φαγὰ κεραστὴ κι ἀπὸ τὴ γυναίκα τὴν κακὴ.
(Λάσκ. Λάστα, 227)

Συνηθέστεροι ὅμως εἶναι οἱ διθέματοι θεοφυλαγμοί, ὅπου ὁ λαὸς ἀντιπαρθέτει δύο ἐλαττώματα, συγκρίνοντας κάποτε, μὲ κάποιον βαθύτερο χιοῦμορ, τὰ ἀνθρώπινα δεινὰ μὲ τὰ φυσικά:

Ὁ Θεὸς νὰ μᾶς φυλάη ἀπὸ σεισμὸ κι ἀπὸ νιόπλουτο.
(Κεφαλληνία)
Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ φίδι διψασμένο κι ἀπὸ ἄρκοντα ξεπεσωμένο.
(Πολ. Β' 523, 38)

Ἄπλοιο ἢ πολλαπλοιοὶ οἱ νεοελληνικοὶ θεοφυλαγμοί, κινουῦνται μὲ παροιμιακὴ ζωντάνια στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, κι εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ μικροκείμενα τῶν κοινωνιολογικῶν του συσχετίσεων. Ὅλων τῶν λαῶν οἱ θεοφυλαγμοὶ ἔχουν στόχο τους ἀντικοινωνικὰ ἐλαττώματα (ὅπως καὶ δύσκολες καιρικὲς ὄρες), γι' αὐτὸ καὶ ἡ συγκριτικὴ μελέτη τους θὰ εἶχε καὶ ἀνθρωπολογικὴ σκο-

1. LEROUX DE LINCY, Le livre des proverbes français, τόμ. 2, Παρίσι 1842, σ. 210-211.

πιμότητα. (Εὐτυχῶς σήμερα ἡ διεθνὴς συνεργασία τῶν λαογράφων καὶ ἡ ὀλοένα εὐχερέστερη ἀμοιβαία γνώση τῶν γλωσσῶν διευκολύνουν τὴν πρόθεση). Θὰ συγκεντρώσουμε ὅμως ἐδῶ ἑλληνικὰ μόνο παραδείγματα¹. Μαζὶ μὲ τὴ λαογραφικὴ σημασία ποὺ θὰ ἔχη ὁ ξεχωρισμὸς τῶν κειμένων αὐτῶν (ἐπειδὴ θὰ βοηθήσουν τοὺς συλλογεῖς νὰ καταγράφουν περισσότερα καὶ νὰ τὰ ἐντάσσουν), θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε τὸ ἰδιαιτέρο ἐθνογραφικὸ ἀποτέλεσμα ποὺ θὰ ἔχη ἡ μελέτη τους στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπου οἱ ἱστορικές, οἰκονομικές καὶ πάντα ἐπιβραδυνόμενες πολιτιστικὲς συνθήκες ἐγέννησαν πολλὰ ἀντιξοότητες καὶ ἐχθροὺς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν παύουμε νὰ δεόμαστε στὸν Θεὸ νὰ μᾶς φυλάῃ.

Θὰ μπορούσαμε νὰ χωρίσουμε τὰ κείμενα τῶν παροιμιαικῶν θεοφυλαγμῶν σὲ μικροκατηγορίες, μὲ βάση ποικίλα κριτήρια: Π.χ. ἂν εἶναι ἔμμετρα ἢ πεζά· ἂν ἀπευθύνονται μὲ β' πρόσωπο στὸ Θεὸ (δεητικά), ἢ ἂν εὐχώνται σὲ γ' πρόσωπο (εὐχετικά)· ἂν εἶναι ἀπλὰ στὸ θέμα τους ἢ πολυσύνθετα· ἂν τὰ θέματα εἶναι παρόμοια ἢ ἀντίθετα· ἂν εἶναι φυσικά, κοινωνικά ἢ μικτὰ κ.ἄ. Ἐπειδὴ ὅμως στὴν προφορικὴ χρῆση τους οἱ περιπτώσεις αὐτὲς εὐκόλα ἀνακατεύονται (τὰ δὲ ἔμμετρα εἶναι ἐλάχιστα), νομίζουμε ὅτι ἀρκεῖ ἓνας μόνος χωρισμὸς, ὁ θεματικός. Θὰ διακρίνουμε δηλ. τοὺς θεοφυλαγμοὺς, ἀνάλογα πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν «δεινῶν» ποὺ ζητοῦν ν' ἀποφύγουν, α) σὲ ἀπλοὺς ἢ μονοθέματους, β) σὲ διπλοὺς ἢ διθέματους, καὶ γ) σὲ πολλαπλοὺς ἢ πολυθέματους. Θ' ἀπομείνῃ μόνον νὰ προστεθῇ στὸ τέλος μιὰ κατηγορία ἔμμεσων ἢ συγγενῶν θεοφυλαγμῶν, ποὺ, χωρὶς νὰ ἐπικαλοῦνται τὸ Θεό, ζητοῦν ἢ συνιστοῦν τὴν ἀποφυγὴ παρόμοιων δεινῶν.

Τὰ κείμενα ποὺ θ' ἀκολουθήσουν δὲν ἐξαντλοῦν τὶς ἑλληνικὲς περιπτώσεις. Σχηματίζουν ὅμως τὸ χῶρο, ποὺ θὰ συμπληρωθῇ ἀπὸ ἄλλους, καὶ δίνουν τὸ χαρακτηριστικὸ ποσοστὸ τῶν συλλογῶν ποὺ χρησιμοποιήσαμε².

Α. Ἀπλοὶ ἢ μονοθέματοι θεοφυλαγμοὶ

1. *Θεέ, καὶ βγάνε μ' ἀπὸ τ' ἄδικο* (κοινό, δεητικό). Καὶ εὐχετικά: *Ὁ Θεὸς νὰ μᾶς φυλάῃ ἀπὸ τ' ἄδικο*.

1. Ἔχω ἤδη δώσει στὸ διεθνὲς περιοδικὸ «Proverbiu» (ἀριθ. 15, Helsinki 1970, σ. 72-74) μικρὸ δεῖγμα τῶν ἑλληνικῶν περιπτώσεων, μὲ τίτλο «Que Dieu nous garde de...».

2. Ἡ ἐργασία ἐτοιμάστηκε στὰ Ἰωάννινα κι ἔλαβε ὑπόψη τῆς δημοσιευμένης συλλογῆς παροιμιῶν (βλ. βραχυγραφίες - βιβλιογραφία στὸ τέλος). Ποῦ καὶ ποῦ παραθέτονται φράσεις ἀπὸ προσωπικὴ Κεφαλληνιακὴ ἐμπειρία τοῦ συγγραφέα, ἢ ἀπὸ ἀνακρινώσεις φοιτητῶν.

2. *Θεέ, καὶ φύλαέ με ἀπὸ τὸν παλαβὸ (ἦ: ἀπὸ τσοῦ παλαβούς)* (Κεφαλληγία).
3. *Θεέ μου, φύλαέ μας ἀπὸ τὴν ὀργή σου* ("Ηπειρος).
4. *Θεέ μου, φύλαέ με ἀπὸ τσοῦ φίλους μου — γιατί ἀπὸ τσ' ὀχτρούς μου φυλάομαι καὶ μονάχος μου* (Λουκ. Κεφ. 624). Τὸ ἴδιο καὶ σὲ συλλογὴ τοῦ 1650: *Ἀπὸ τὸν ἐχθρό σου, φυλάγου, καὶ ἀπὲ τὸ φίλο σου ὁ θεὸς νὰ σὲ φυλάγη* (Πολ. Β' 60).
5. *Ἀπὸ κακόνε κι' ἔξυπνο ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη* (Λουκ. Κεφ. 1189).
6. *Εἶναι ἓνα κέρατο ..., πὸν ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη* (Ζευγ. Α' 24, 135).
7. *Νὰ σὶ φ'λάγη οὐ Θεὸς ἀπὸν σημειουμένον ἀνθροουπον* ('Αναγν. Ζαγ. 321).
8. *Ὁ Θεὸς νὰ γλυτὼν' τσε ἄς σὸ κακὸν* (Χατζοπ. Πόντος, 45).
9. *Ὁ Θεὸς νὰ σὲ βλέπη 'ποῦ τοῦ τεμπέλη τὴν γληροωσύνην* (Κυριαζῆ, Κύπρος, σ. 300).
10. *Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ κακὴ γυναίκα* (Πολ. Δ' 227, 82α).
11. *Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ κατάρια ἁμαρτωλοῦ παπᾶ* (Ζευγ. Α' 38,311).
12. *Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ μουλωχτὸ ποτάμι* ('Αραβαντ. 837).
13. *Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάξη ἀπὸ μουφλούζη 'Εβραῖο [χρεωκόπο]* (Βενιζ. 183, 102).
14. *Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ νέον ἀφέντη* (Salvator Ithaka, 1, 55).
15. *Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ ἀφέντη πὸν τὸν ἐβοήθησες στὴ χρεία του* ('Ανδριώτης 'Ιονίων, 570).
16. *Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάξη ἀπὸ τὴν ἀγάπη τ' ἀφεντικοῦ σου [γιατί θὰ σοῦ γυρεύη περισσότερα]* (Λευκάδα).
17. *Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ τὸν κακὸ γείτονα* (Μουσελ. "Ηπ. 572). Σχετικὸ εἶναι καὶ τὸ Καππαδοκιό: *Ὁ γείτονας ἂν γίγη ἐχθρός σου, ὁ Θεὸς νὰ γίγη γιατρός σου* (Λουκ. Φάρασα, 162).
18. *Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ τσὶ γαλανές [γυναῖκες]* (Λουκ. Κεφ. 1184).
19. *Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάξη ἀπὸ τυφλοῦ ξυλιὰ* (Μανιάρης σ. 29).
20. *Ὁ Θεὸς νὰ φυλάη τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τσ' ἀνθρώπους* (Κεφαλλ.).

Β. Διπλοὶ ἢ διθέματοι θεοφυλαγμοὶ

1. *Ἀπὸ καινούριον πραματευτὴ κι ἀπὸ παλιὰ τεχνίτρα Θεὸς νὰ σὲ φυλάη [τεχνίτρα, ἀντί: πόρνη]* (Βενιζ. 24, 308).
2. *Θεέ μου, φύλαγέ με ἀπὸ καινούριο ἔμπορο κι ἀπὸ παλιὰ πουτάνα [ἀπληστία καὶ ἐμπειρία]* (Μπουγιούκου, Μάκρη ἀρ. 1499).

3. Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ κρυφοφάϊκο σκυλι κι ἀπὸ μουλωχτὸ ἄνθρωπο (Κέρκυρα).
4. Θεὸς νὰ σὲ φυλάγη ἀπὸ μαλλιαρὴ γυναίκα κι ἀπὸ σπανὸ ἄντρα (Σαραντῆ, Θράκη, 334). Τὸ ἴδιο καὶ στὴ Νάξο: Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ σπανὸ ἄντρα κι ἀπὸ μαλλιαρὴ γυναίκα (Ζευγώλη - Γλέζου, σ. 280). Καὶ στὴν Κύπρο: Ὁ Θεὸς νὰ σὲ βλέπη πὸν σπανὸν ἄνθρωπον τζαὶ πὸν μαλλιαρὴν γεναίκα (Κυριαζῆς 199, 29).
5. Ὁ Θεὸς νὰ μᾶς φυλάη ἀπὸ σεισμὸ κι ἀπὸ νιόπλουτο (Κεφαλλ.).
6. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλύση [γλυτώση] ἀπὸ καινούριο νοικοκύρη καὶ παλιὸ διακονιάρη (Μουσελ. Ἡπ. 572).
7. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλυτρώση ἀπὸ ξυλιὰ στραβοῦ κι ἀπὸ κλοτσιὰ κουτσοῦ (Κεφαλλ.).
8. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλυτρώνη ἀπὸ τὴν πήχη τοῦ Ὀβριοῦ κι ἀπὸ τὴν πελάντζα [= ζυγαριὰ] τοῦ Ρωμιοῦ (Λουκ. Κεφ. 995).
9. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ καινούριον ἄρχοντα κι ἀπὸ παλιὸ διακονιάρη (Πολ. Β' 523, 37. Ἐπίσης 514, 3 καὶ 521, 33)¹.
10. Οὗ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸν καινούριον ἄρχοντα κι ἀπὸν φτουχὸν πιρήφανο (Πολ. Β' 524, 44).
11. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ τὸν φτωχὸ περήφανο καὶ τὸ γέρο πόρνο (Κεφαλλ.). Ἐπίδραση ἀπὸ τὴ Γραφή (Σοφ. Σειράχ 25 2). Βλ. ἐδῶ καὶ ἔμμεσους θεοφυλαγμοὺς.
12. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ καινούριο ἀφεντικὸ κι ἀπὸ παλιὰ ποντάνα (Λέσβος). Συμφυρμὸς μὲ τοὺς ἀρ. 9 καὶ 13.
13. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ καινούριον πραγματευτὴ κι ἀπὸ παλιὰ ποντάνα (Λάσκ. Λάστα 204)².
14. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ μέση ὄργου [ὄργώματος] κι ἀπ' ἄκρη τραπεζιοῦ. [Κουραστικὸ τὸ ἓνα, ἀσύμφορο τὸ ἄλλο]. (Βογιατζ. Ἄνδρος ΣΤ' 140).
15. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάγη ἀπὸ μουρμούρα γυναικὸς κι ἀπὸ ρουχούνισμα [= ροχαλητὸ] μεθυσμένου (Κεφαλλ.).
16. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάγη ἀπὸ μπούκα τουφεκιοῦ κι ἀπὸ πόδι μουλαριοῦ (Βενιζ. 183, 99)³.
17. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ νέο ἀφεντάτο κι ἀπὸ πρόστυχο κιουράτο

1. Κλασσικὴ μορφή τοῦ θεοφυλαγμοῦ αὐτοῦ, συχνότατη στὶς παροιμιακὲς συλλογές. Παλαιότερη σχετικὰ μνεία του, στὴ «Σφίγγα» I. ΖΑΦ. ΜΑΝΙΑΡΗ, 1832.

2. Κλασσικὴ ἐπίσης μορφή κοινότατο θεοφυλαγμοῦ, γνωστοῦ καὶ στὸν ἀραβικὸ κόσμο.

3. Μετὰ τὴν τυπικὴ εἰσαγωγὴ ἀκολουθεῖ ἔτσι ρυθμικὸ δίστιχο ἢ ἄλλοῦ στίχου δεκαπεντασύλλαβος.

[δηλ. ἀπὸ ἀφέντη νεοανάδεικτο, ἢ ἀπὸ ἄρχοντα χυδαῖο] (Πολ. Β' 664, 1, ἀθηναική, 1884).

18. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάγῃ ἀπὸ νιὸ πρᾶματευτῆ κι ἀπὸ γριὰ σὰν παντρευτῆ (Μπουγιούκου, Μάκρη 1023).

19. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάξῃ ἀπὸ καινούριο μάστορα κι ἀπὸ παλιὸ ταβερνάρη (Βενιζ. 183 101).

20. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάξῃ ἀπὸ σημειωμένον ἄνθρωπον και ἀπὸ κίτερην [= κίτρινη, ξανθιά] τρίχα (Μανιάρης, σ. 29).

21. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάξῃ ἀπὸ σκύλο διψασμένονε (ἦ: φίδι δ.) κι ἀπ' ἄρχοντα ξεπεσωμένονε (Πολ. Β' 523, 38).

22. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάγῃ ἀπὸ σκύλο κορδονούρη κι ἄνθρωπο παινεσιάρη (Μουσελ. Ἡπ. 572).

23. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάγῃ ἀπὸ σπανό, κι ἀπὸ στραβὸν καραβοκύρη (Στέφ. Χίος, σ. 25).

24. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάγῃ ἀπὸ τὰ πισινὰ τοῦ μουλαριοῦ κι ἀπὸ τὰ μπροστινὰ τοῦ καλογέρον (Καζαντζ. Ζορμπᾶς, 72). Συχνὸ στὴν παροιμιολογία. Πρβ. και Λάσκ. Λάστα, 178: Φυλάξου ἀπὸ τὰ ...

25. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάγῃ ἀπ' ἀπισινὰ τοῦ μουλαριοῦ κι ἀπ' ἀμπροστινὰ τσῆ (γ)υναίκα (Ζευγώλη - Γλέζου, 90, 6)¹.

26. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάγῃ ἀπὸ τὸν ἄδικο κριτῆ κι ἀπὸ τὸ δίκαιο ξυλιστῆ (Ἡπειρος).

27. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάγῃ ἀπὸ τυφλοῦ ξυλιὰ κι ἀπὸ κουτσοῦ καβάλα (Βενιζ. 183, 100)².

28. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάγῃ ἀπὸ φαγὰ κερνάτορα κι ἀπὸ φειριάρη καραβοκύρη (Στέφ. Χίος, σ. 25).

29. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλυτρώνῃ ἴπὸ Γονῆ κι ἀπ' Ἀπελλώνη (Κεφαλλ.)³.

30. Φύλαξέ με, Θεέ μου, ἀπὸ φωτιὰ και σπι(γ)ουινὰ (Κεφαλλ.).

1. Ἴσως ἡ διατύπωση ζήτησε ν' ἀποφύγῃ και τὴν ἱεροκατηγορία τῶν καλογέρων.

2. Ἡ λέξις καβάλα σκεπάζει ἐδῶ ρεαλιστικότερον ὄρο. Ὁ Ι. Βενιζέλος θυμᾶται σωστά και τὴν ἀρχαία φράση: ἄριστα χωλὸς οἶφεῖ (CPG I, 196 Διογ. II, 2), πού τὴν γράφει ὕφεῖ, κατὰ τὸν Ἀποστόλιο (CPG II, 308).

3. Ἰδιότυπη μορφή θεοφυλαγμοῦ, πού ἐνσωματώνεται στὸ ρυθμικὸ δίστιχο. Χρησιμοποιεῖται σὰν «γύρισμα» σατιρικὸ στοὺς χοροὺς και ἀναφέρεται σὲ δυὸ οἰκογένειες χωριοῦ.

Γ. Πολλαπλοὶ ἤ πολυθέματοι θεοφυλαγμοὶ

α) Μὲ τρία «δεινά»:

1. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλυτώνη ἀπὸ θάλασσα, πῦρ καὶ κακὴ γυναίκα (Πολ. Δ' 225)¹.

2. Ὁ Θεὸς νὰ μᾶς φυλάγη ἀπὸ Σαλονικιὸ Ἑβραῖο, ἀπὸ Ἀθηναῖο Ρωμιοὶ καὶ ἀπὸ Ἑργιπιώτη Τοῦρκο (Πολ. Δ' 638, 130)².

3. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους τῆς Σαλονίκης, ἀπὸ Ρωμιοὺς τῆς Ἀθήνας καὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους τῆς Χαλκίδας (Καμπ. Γ' 91). Ἄν καὶ ὁ Δ. Καμπούρογλους ἀντλεῖ ἐπίσης ἀπὸ τὸν Spohn, διατυπώνει διαφοροτικά τὴν παροιμία.

4. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ σπανό, κοκκινογένη καὶ νιόπλουτο (Λουκ. Κεφ. 1183).

5. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάξη ἀπὸ στραβὸ ἄνθρωπο, ἀπὸ φτώχεια καὶ μουρμούρα (Λουλουδ. Θράκη, 119).

6. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ τὰ τρία δέλτα: Δίβρη, Δούκα, Δημητσάνα (Λάσκ. Λάστα. 152)³.

β) Μὲ πέντε, ἕξι κτλ. «δεινά»:

7. Ἄπ' ἀστραπή καὶ ἀπὸ βροντὴ καὶ ἀπὸ νερὸ καὶ χιόνι, / καὶ ἀπὸ τὸ χωριατόσο(γ)ο ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλυτώνη (Πολ. Β' 564 Νάξος).

8. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη: ἀπὸ φειρὴ καλανάρχο [=κανονάρχη τῆς ἐκκλησιᾶς], ἀπὸ φτωχὸν περήφανο, ἀπὸ γέρο ποῦρνο [πύρνο], ἀπὸ φαγὰ κεραστὴ καὶ ἀπὸ τὴ γυναίκα τὴν κακὴ (Λάσκ. Λάστα, 227).

9. Ἄπ' ἀστραπή καὶ ἀπὸ βροντὴ, ἀπὸ βροχὴ καὶ χιόνι, / ἀπὸ καμπούρη καὶ σπανὸ ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλυτώνη (Βενιζ. 22, 283).

1. Βλ. ἐκεῖ συσχετισμὸ πρὸς ἀρχαῖα ρητὰ καὶ νεοευρωπαϊκὰ παράλληλα. (Εἶναι γνωστὴ ἐξᾴλλου ἡ πανανθρώπινη ψυχολογικὴ τάση γιὰ τὴν ἀπαρίθμηση τριῶν ἀγαθῶν ἢ κακῶν. Βλ. STITH THOMPSON, *Motif-Index of Folk Literature*, τόμ. 5, Copenhagen 1957, σελ. 553 (Z 71,1).

2. Ὅπως σημειώνει ὁ Ν. Γ. Πολίτης, ἡ παροιμία εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴ γαλλικὴ τῆς μετάφραση στὸ βιβλίο τοῦ περιηγητοῦ JACOB SPOHN, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*. Lyon 1678, τ. 2, σ. 235: Dieu nous garde des Juifs de Salonique, des Grecs d'Athènes et des Turcs de Negrepoint.

3. Περίπαγμα τῶν τριῶν αὐτῶν τόπων τῆς Ἡλείας καὶ τῆς Γορτυνίας, πού γίνεται μὲ τὸν γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τρόπο τῆς ἀναγραφῆς τοῦ κοινοῦ ἀρχικοῦ γράμματος. Πρβ. *Τρία κάππα κάκιστα: Καππαδοκία, Κρήτη, Κιλικία* (CPG Ἀποστόλ. VI, 25α), καὶ τὸ νεώτερο: *δύο μὴ παγκάκιστα, Μυτιλήνη καὶ Μοριάς* (Βενιζ. 326, 606).

10. Ἐπ' ἀστραπὲς καὶ ἀπὸ βροντῆς καὶ ἀπὸ νεροῦ καὶ χιόνι / καὶ ἀπὸ κασίδη καὶ σπανὸ ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλυτώνη (Κρήτη, Λαογρ. 24 σ. 444).

Δ. (Παράρτημα): Συγγενεῖς ἢ ἕμμεσοι θεοφυλαγμοὶ

Χαρακτηρίζουμε ἔτσι, καθὼς εἶπαμε, τὰ κείμενα, ὅπου δὲν διατυπώνεται ἡ ἄμεση εὐχὴ ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη... ἢ Θεέ, φύλαγέ μας ἀπὸ..., ἀλλὰ δίνεται τὸ ἴδιο ἔντονα ἢ «δεινότητα» τῶν κακῶν, εἴτε μὲ τὰ ρήματα *φυλάξου*, *ἄπεχε*, *νὰ φοβᾶσαι*, *φεύγα*, εἴτε μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι καὶ ὁ Θεὸς τὰ ἀποστρέφεται («Ἄλλο δὲν εἰσκάθηκε ὁ Θεὸς παρὰ...») ¹.

Χωρίζουμε καὶ τοὺς ἕμμεσους αὐτοὺς «θεοφυλαγμοὺς» σὲ ἀπλοὺς, διπλοὺς καὶ πολλαπλοὺς, ὅπως θὰ δείξουν ἀμέσως τὰ παραδείγματα.

α) ἀπλοῖ

1. Ἄλλο δὲ σκάθη ὁ Θεὸς σὰν τὸ φτωχοπερήφανο (Πέρδικα, Σκύρος, 11, 84).
2. Ἀπὸ σημειωμένον ἄνθρωπο φεύγα (Βενιζ. 26, 335).
3. Ἀπὸ σιγανὸ ποτάμι, ψηλὰ τὰ ροῦχα σου (κοινή) ².
4. Ἐγὼ φοβᾶμαι τὸ Θεὸ καὶ κείνον ποὺ Θεὸ δὲν φοβάται (Καμπούρ. Γ' μγ').
5. Νὰ φοβᾶσαι κείνον ποὺ μεθάει μὲ ψωμί [=ἐχόρτασε] (Λάσκ. Λάστα, 175).

β) διπλοῖ

6. Ἄλλο δὲν ἐσκάθηκε ὁ Θεὸς, παρὰ τὸ φτωχὸν περήφανο καὶ τὸ γέρο πόρο (Λουκ. Κεφ. 1128) ³.
7. Ἐπ' ἀστραπὴ καὶ ἀπ' ἄρχοντα καλὸ νὰ μὴν προσμένης (Πολ. Β' 514, 2).

1. Χρειάζεται βέβαια ἐδῶ κάποιος περιορισμὸς στὴν ἔνταξη τῶν κειμένων, ἐπειδὴ μὲ πολλοὺς τρόπους ὁ λαὸς μπορεῖ νὰ ἐκθέσῃ τὰ μέγιστα δεινὰ τῆς ἐμπειρίας του. Στὴν ἀρχαία παροιμιολογία, πλησιέστερο πρὸς τοὺς θεοφυλαγμοὺς ρῆμα εἶναι τὸ *μισῶ*. Π.χ. *μισῶ τὸν ἄνδρα τὸν διπλοῦν πεφνκότα* (CPG I, 64 Ζηνοβ. III, 23), *μισῶ μνήμονα συμπότην* (CPG II, 533 Ἀποστ. XI, 71c). Ἄλλὰ καὶ: *Λαὸς τοι καὶ ὕδωρ καὶ πῦρ ἀκατάσχετα πάντα* (Ψευδοφωκυλίδης, 96).

2. Ἡ φράση «ψηλὰ τὰ ροῦχα σου» ἢ «μακριὰ τὰ ροῦχα σου» χρησιμοποιεῖται καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἀποφυγῆς (βλ. καὶ Δ8).

3. Συχνὴ νεοελληνικὴ παροιμία, διδαγμένη ἀπὸ τὴ Γραφή, ὅπου: *Τρία δὲ εἶδη ἐμίσησεν ἡ ψυχὴ μου ... πτωχὸν ὑπερήφανον καὶ πλούσιον ψεύστην, γέροντα μοιχόν...* (Σοφ. Σειράχ 25, 2). Βλ. καὶ ἀριθμοὺς Δ 13, 14 καὶ 19. Ἐπίσης: Λαογρ. 20, 131, Ζευγώλη-Γλέζου 320 κ.ἄ.

8. Ἐξ ἁπλοῦς ἀπὸ σπανοῦ ἄντρα καὶ μαλλιαρῆ γυναῖκα μακριὰ τὰ ροῦχα σου (Βενιζ. 26, 338).

9. Θέ μου, κόψε τοὺς ἄρχοντες καὶ τῶν φτωχῶν τὶς γυναῖκες (Ἡπειρος).

10. Μακριὰ ἀπὸ τ' ἄδικο καὶ τὶς κακὲς γυναῖκες (Ἡπειρος).

11. Μὴν περιμένῃς καλὸ, ὅταν δῆς φάντη πιαστοῦνι στὰ χαρτιά σου καὶ χωροφύλακα στὸ σπίτι σου (Στερεά).

12. Ὁ καπνὸς καὶ ἡ γλωσσὸς [γυναίκα] διώχνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ σπίτι του (Πολ. Δ' 56, 2, ἀπὸ τὸν Βάρνερ 1650)¹.

13. Ὁ Θεὸς ἀνασκάθ(η)κε πλούσιο κλέφτη καὶ γέροντα πόρνο (Μουσελ. Ἡπειρ. 572).

14. Ὁ Θεὸς ἐμίσησε τὸφ φτωχὸν τὸμ περήφανον τζαὶ τὸν γέρον τὸμ πόρνον (Κυριαζῆ, Κύπρος, σ. 395).

15. Φυλάξου ἀπὸ τὰ πισινὰ τοῦ μουλαριοῦ κι ἀπὸ τὰ μπροστινὰ τοῦ καλογέρον (Λάσκ. Λάστα, 178). Βλ. καὶ Β 24.

γ) Πολλαπλοὶ

16. Θάλασσα, φωτιά καὶ γυναῖκα, κακὰ τρία (Ἀχαῖα, Πολ. Δ' 225, 82). Ἐξ ἁπλοῦς ἀπὸ τὴν ἀρχαία μονόστιχη γνώμη: Θάλασσα καὶ πῦρ καὶ γυνή τρίτον κακὸν (βλ. καὶ Γ1).

17. Θελὸ ποτάμι ἄπεχε, θάλασσα φουρτουνιασμένη καὶ γυναῖκα θυμωμένη (Πολ. Δ' 216, 60, μὲ μνεῖα διστίχου ἀπὸ τὸν Μάνθο Ἰωάννου, ἔκδ. 1803).

18. Νὰ φοβᾶσαι 'πὸ ὄψιμο χειμῶνα, 'πὸ πρόιμο οἰκοκύρη κι ἀπὸ καινούργιο ἀφεντικό (Λουλουδ. Θράκη, 120).

19. Ὁ Θεὸς σιχάθηκε φτωχὸν περήφανο, γέρο πόρνο καὶ πλούσιον κλαφάρο (Μηλιώρ. Βουρλά, 84).

20. Τρία θεριά 'ναι στὸν ντουριά, νὰ σοῦ τὰ πῶ ρωμαίικα, / ἡ θάλασσα καὶ τὰ χαρτιά καὶ ἡ κακὴ γυναῖκα (Φραγκάκι, Κρήτη 135).

21. Τρία κάππα κάκιστα, τρία μὴ παγκάκιστα: / Κρήτη, Κύπρος, καὶ Κεφαλλονιά, / Μυτιλήνη καὶ Μοριάς (Βενιζ. 326, 606 ὅπου καὶ τουρκ. παροιμία).

Μὲ τὸ εὐρετήριο τῶν χαρακτηριστικῶν λέξεων, ποὺ ἀκολουθεῖ, μπορεῖ νὰ φανῆ καὶ στατιστικὰ ἡ βαρύτερη σημασία ποὺ δίνεται ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ σὲ ὀρισμένα ἀντικεινωτικὰ ἐλαττώματα, καὶ νὰ δειχθοῦν γενικότερα τὰ δεινὰ, ὅσα ἡ ἐθνικὴ ἐμπειρία τῶν αἰώνων μας ἔχει ἐπισημάνει.

1. Ἡ παροιμία εἶναι ἐπίσης γνωστὴ ἀπὸ τὴ Γραφή (Παροιμ. Σολομ. 27, 15) καὶ χρησιμοποιεῖται μὲ πολλὰ παραλλαγὰς στοὺς χριστιανικοὺς λαούς. Βλ. ΠΟΛΙΤΟΥ, Παροιμ. Γ' 457-58 καὶ Δ' 56-58.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΘΕΟΦΥΛΑΓΜΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ¹

- ἀγάπη ἀφεντικοῦ A16
 ἄδικο A1, Δ10
 ἄδικος κριτῆς B26
 ἀθεόφοβος Δ4
 Ἀθηναῖος Γ2, Γ3
 ἄμαρτωλὸς παπᾶς A11
 ἄνθρωπος A20
 ἄρχοντας Δ7, Δ9
 — καινούριος B9
 — ξεπεσμένος B21
 — πρόστυχος B17
 ἀστραπή Γ7, Γ9, Γ10, Δ7
 ἀφέντης, ἀφεντάτο A14, A15, B17
 ἀφεντικὸ καινούριο A14, B12, Δ18
 ἀφεντικοῦ ἀγάπη A16
 βροντὴ Γ7, Γ9, Γ10
 βροχὴ Γ9
 γαλανὴ γυναίκα A18
 γέρος πόρνος B11, Γ8, Δβ1, Δ13, Δ14, Δ19
 γείτονας ἐχθρὸς A17
 — κακὸς A17
 γιατρὸς κακὸς B10
 γλωσσὸν γυναίκα Δ12
 γρηγοροσύνη τοῦ τεμπέλη A9
 γριά σὰν παντρευτῆ B18
 γυναίκα B25, Δ16
 — γαλανὴ A18
 — γλωσσὸν Δ12
 — θυμωμένη Δ17
 — κακὴ A10, Γ1, Γ8, Δ10, Δ20
 — μαλλιαρὴ B4, Δ8
 — τοῦ φτωχοῦ Δ9
 γυναικὸς μουρμούρα B15
 Δημητσάνα Γ6
 διακονίᾳ παλιὸς B6, B9
 Δίβρη Γ6
 δίκαιος ξυλιστῆς B26
 διψασμένος σκύλος B21
 διψασμένο φίδι B21
 Δούκα (τόπος) Γ6
- Ἐβραῖος μουφλούζης A13
 — Σαλονικιὸς Γ2, Γ3
 Ἐβραίου πῆχυσ B8
 ἔμπορος καινούριος B2
 ἔξυπνος κακὸς A5
 ἐχθρὸς A4
 ἐχθρὸς γείτονας A17
 ζητιάνος παλιὸς (βλ. διακονίᾳ)
 θάλασσα Γ1, Δ16, Δ17, Δ20
 θολὸ ποτάμι Δ17
 θυμωμένη γυναίκα Δ17
 καβάλα κουτσοῦ B27
 καινούριος ἄρχοντας B9
 — ἀφεντικὸ B12
 — ἔμπορος B2
 — μάστορας B19
 — νοικοκύρης B6
 —πραγματευτῆς B1, B13
 κακὴ γυναίκα A10, Γ1, Γ8, Δ10, Δ20
 κακὸ A8
 κακὸς ἔξυπνος A5
 καλανάρχος ψειρῆς Γ8
 καλόγερος B24, Δ15
 καμπούρης Γ9
 καπνὸς Δ12
 καραβοκύρης στραβὸς B23
 — ψειριάρης B28
 κασίδης Γ10
 κατάρα παπᾶ A11
 κεραστῆς ἢ κερνάτορας φαγὰς B28, Γ8
 Κεφαλλονιά Δ21
 κίτρινη τρίχα B20
 κλαψιάρης πλούσιος Δ19
 κλέφτης πλούσιος Δ13
 κλοτσιὰ κουτσοῦ B7
 κοκκιογένης Γ4
 κορδονούρης σκύλος B22
 κουτσὸς B7, B27
 Κρήτη Δ21
 κριτήριο B10
 κριτῆς ἄδικος B26

1. Τὰ γράμματα καὶ οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὰ κεφάλαια καὶ στὴ σειρά τῶν θεοφυλαγμῶν.

- κρυφοφάτιο σκυλί B3
 Κύπρος Δ21
 μαλλιαρὴ γυναίκα B4, Δ8
 μάστορας καινούριος B19
 μεθυσμένος ἀπὸ ... ψωμί Δ5
 μεθυσμένου ροχαλητὸ B15
 Μοριάς Δ21
 μουλάρι, B16, B24, B25, Δ15
 μουλωχτὸ ποτάμι A12
 μουλωχτὸς ἄνθρωπος B3
 μουρμούρα Γ5
 μουρμούρα γυναικὸς B15
 μουφλούζης Ἑβραῖος A13
 Μυτιλήνη Δ21
 νέος ἀφέντης A14, B17
 νερό Γ7, Γ10
 νιόπλουτος B5, Γ4
 νοικοκύρης καινούριος B6
 — πρῶμος Δ18
 ξεπεσμένος ἄρχοντας B21
 ξυλιὰ στραβοῦ A19, B7, B27
 ξυλιστὴς δίκαιος B26
 οἰκογένειες (Γονής, Ἀπελλώνης) B29
 ὄργη Θεοῦ A3
 ὄργωμα B14
 ὄψιμος χειμῶνας Δ18
 παινεσιάρης B22
 παλαβὸς A2
 παλάντζα Ρωμοῦ B8
 παλιὰ πουτάνα (ἢ τεχνίτρα) B12, B13
 παλιὸς διακονιάρης B6, B9
 παλιὸς ταβερνιάρης B19
 παπὰς ἀμαρτωλὸς A11
 περήφανος φτωχὸς B11, Γ8, Δ6, Δ14, Δ19
 πῆχυσ Ἑβραίου B8
 πλούσιος κλαψιάρης Δ19
 πλούσιος κλέφτης Δ13
 πόρνος γέρος B11, Γ8, Δ6, Δ13, Δ14, Δ19
 ποτάμι θολὸ Δ17
 — μουλωχτὸ A12
 — σιγανὸ Δ3
 πουτάνα παλιὰ B12, B13
 πραματευτὴς καινούριος B1, B13, B18
 πρόστυχος ἄρχοντας B17
 πρῶμος νοικοκύρης Δ18
 πῦρ Γ1
 ροχαλητὸ μεθυσμένου B15
 Ρωμιὸς Ἀθηναῖος Γ2
 Ρωμοῦ παλάντζα B8
 σεισμὸς B5
 σημειωμένος A7, B20, Δ2
 σιγανὸ ποτάμι Δ3
 σκύλος διψασμένος B21
 — κορδονούρης B22
 — κρυφοφάτιος B3
 σπανὸς B4, B23, Γ4, Γ9, Γ10, Δ8
 σπιγουνιὰ B30
 στραβὸς Γ5
 στραβὸς καρaboκύρης B23
 στραβοῦ ξυλιὰ A19, B7, B27
 ταβερνιάρης παλιὸς B19
 τεμπέλη γρηγοροσύνη A9
 τεχνίτρα παλιὰ B1
 Τοῦρκος Ἑγριπιώτης (ἢ τῆς Χαλκίδας)
 Γ2, Γ3
 τουφέκι B16
 τραπέζι B14
 τρίχα κίτρινη B20
 τυφλοῦ ξυλιὰ A19, B27
 φαγάς κεραστής B28, Γ8
 φάντης μπαστοῦνι Δ11
 φίδι διψασμένο B21
 φίλος A4
 φτώχεια Γ5
 φτωχὸς περήφανος B11, Γ8, Δ1, Δ6,
 Δ14, Δ19
 φτωχοῦ γυναίκα Δ9
 φωτιά B30, Δ16
 χαρτιὰ (τράπουλα) Δ11, Δ20
 χειμῶνας ὄψιμος Δ18
 χιόνι Γ7, Γ9, Γ10
 χωριατόσογο Γ7
 χωροφύλακας Δ11
 ψειρὴς καλανάρχος Γ8
 ψειριάρης καρaboκύρης B28
 ψωμί Δ5

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ἼΑναγν. Ζαγ.: Γ. Π. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Συλλογὴ παροιμιῶν τοῦ Ζαγορίου, Λαογραφία 2 (1910) 307-329.
- ἼΑνδριώτ. ἼΙονίων: Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, Λαογραφικὰ τῶν ἼΙονίων Νήσων, Νέα ἼΕστία 3 (1929) 510-14 καὶ 569-72.
- ἼΑραβαντ.: Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Παροιμιστῆριον ἡ συλλογὴ παροιμιῶν, ἐν χρήσει παρὰ τοῖς ἼΗπειρώταις, ἼΕν ἼΙωαννίνοις 1863.
- Βενιζ.: Ι. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Παροιμίαι δημῶδεις, ἔκδ. Β', ἼΕν ἼΕρμουπόλει 1867.
- Βογιατζ.: ἼΑνδρος: Ι. Κ. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΟΥ, Γλῶσσα καὶ λαογραφία τῆς νήσου ἼΑνδρου, ἼΑνδριακὰ Χρονικά, 6(1957).
- Ζευγ. Α': ΤΑΣΣΟΥ Μ. ΖΕΥΓΩΛΗ, Λαογραφικὰ Σημειώματα, τόμ. Α', ἼΑθ. 1950.
- Ζευγώλη-Γλέζου: ΔΙΑΛΕΚΤΗΣ ΖΕΥΓΩΛΗ-ΓΛΕΖΟΥ, Παροιμίαι ἀπὸ τὴν ἼΑπειρανθο τῆς Νάξου. (Πορὰρτημα τῆς Λαογραφίας), ἼΑθ. 1963.
- Καζαντζ. Ζορμπάς: Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἼΑλέξη Ζορμπᾶ, ἼΑθ. 1959, σ. 72.
- Καμπούρ.: ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, ἼΙστορία τῶν ἼΑθηναίων, τόμ. 3, Τουρκοκρατία, ἼΑθ. 1896.
- Κυριαζή, Κύπρος: Ν. Γ. ΚΥΡΙΑΖΗ, Κυπριακαὶ παροιμίαι, ἼΕν Λάρνακι 1940.
- Λάσκ. Λάστα: ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΛΑΣΚΑΡΗ, ἼΗ Λάστα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς, Πύργος 1902 κ.έ.
- Λουκ. Κεφ.: ΔΗΜ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ, Κεφαλονίτικα γωμικά, ἼΑθ. 1952.
- Λουκ. Φάρασα: Δ. ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ καὶ ΔΗΜ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ, Παροιμίαι τῶν Φαράσων, ἼΑθ. 1951 (Κέντρο Μικρασιατ. Σπουδῶν, Καππαδοκία).
- Λουλουδ. Θράκη: Μ. ΛΟΥΛΟΥΔΟΠΟΥΛΟΥ, ἼΑνέκδοτος συλλογὴ ἡθῶν, ἔθιμων ἐκ Καρυῶν (Καβακλή), ἼΕν Βάρνη 1903.
- Μανιάρης: ΙΩ. Ζ. ΜΑΝΙΑΡΗ, ἼΗ Σφίγξ ἡ Συλλογὴ ἑλληνικῶν παροιμιῶν, Τεργέστη 1832.
- Μηλιώρ. Βουρλά: ΝΙΚΟΥ Ε. ΜΗΛΙΩΡΗ, Παροιμίαι τῶν Βουρλῶν τῆς Μικρᾶς ἼΑσίας (ἼΑνάτ. Μικρασιατ. Χρονικῶν Ζ'-Η') ἼΑθ. 1959.
- Μουσελ. ἼΗπ.: ΣΗΥΡΟΥ ΜΟΥΣΕΛΙΜΗ, Τὸ Πόποβο (Σουλίου), ἼΗπειρωτικὴ ἼΕστία 18(1919).
- Μπουγιούκου, Μάκρη: ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ ΜΟΥΣΑΙΟΥ-ΜΠΟΥΓΙΟΥΚΟΥ, Παροιμίαι τοῦ Λιβισίου καὶ τῆς Μάκρης, ἼΑθ. 1961. (Κέντρο Μικρασιατ. Σπουδῶν, Λυκία).
- Πέρδικα, Σκύρος: ΝΙΚΗ Α. ΠΕΡΔΙΚΑ, Σκύρος, ἼΑθήναι, τόμ. Α' 1940, τόμ. Β' 1943.
- Πολ. Α', Β', Γ', Δ': Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ, Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνοῦ λαοῦ. Παροιμίαι, τόμ. Α'-Δ', ἼΑθ. 1899-1902.
- Σαραντῆ, Θράκη: ΕΛΠΙΝΙΚΗΣ ΣΤΑΜΟΥΛΗ-ΣΑΡΑΝΤΗ, ἼΑπὸ τὴν ἼΑνατολικὴ Θράκη, Τόμ. Α', ἼΑθ. 1956.
- Στεφ. Χίος: ΑΝΤ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Ναυτικὴς μεταφορές, Χίος 1966.
- Φραγκάκι, Κρήτη, ΕΥ. Κ. ΦΡΑΓΚΑΚΙ, Συμβολὴ στὰ λαογραφικὰ τῆς Κρήτης, ἼΑθ. 1949.
- Χατζοπ. Πόντος: Γ. Κ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Γλωσσικά καὶ λαογραφικά τοῦ χωρίου ἼΑντρεάντων, ἼΑρχεῖον Πόντου 27 (1965).
- CPG: (Corpus Paroemiographorum Graecorum) E.L. Leutsch et F.G. Schneidewin, Paroemiographi Graeci, Göttingen I, 1839, II, 1851.
- Salvator, Ithaka: LUDWIG SALVATOR, Wintertage auf Ithaka, Prag 1905.